

І.М. НЕЧИТАЙЛО
(Київ)

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ДІАЛЕКТИЗМИ ЯК ДЖЕРЕЛО АНТРОПОНІМІЇ

УДК 811.16: 81-115: 81'442:81'37: 81:28

Нечитайло І.М. Праслов'янські діалектизми як джерело антропонімії; 7 стор.; кількість бібліографічних джерел – 22; мова українська.

Анотація. Порівняльно-історичне дослідження лексичної системи віддієслівних антропонімів слов'янських мов у координатах слов'янської етимології розширює можливості відтворення важливих фрагментів формування словникового складу праслов'янської мови, як і їх пізніших рефлексів доісторичної та ранньоісторичної доби.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, антропонім, семантичні трансформації, ізоглоси.

Resume. The comparative historical investigation of Slavic verbal anthroponyms in association with Slavic etymology broadens horizons of reproduction of significant fragments of Proto-Slavic vocabulary formation, as their later prehistoric and early historic reflexes.

Key words: Proto-Slavic dialectism, anthroponym, semantic transformations, isoglosses.

Головна і всеохоплююча проблема палеославістики – реконструкція витоків, лексичного складу та діалектної стратифікації праслов'янської мови – є неодмінно присутньою при вирішенні всіх інших теоретичних і практичних проблем, які постають перед компаративістикою. Відтворення давнього стану починається з дослідження сучасного словникового складу слов'янських мов, його загальнонародних форм та переходить до матеріалів старих (історичних) і локальних (діалектних). “Збереження в окремих слов'янських мовах, поряд з величезною кількістю загальнослов'янської лексики, таких невеликих, але досить характерних груп давніх на вигляд слів, які не виявляють загальнослов'янського характеру і є разом із тим споконвічними, свідчить скоріше про те, що їхня диференціація може відбивати давні діалектні відношення” [12; 13; 14, 68]. Ця група вузьколокальних архаїзмів визначається як праслов'янські діалектизми, тобто присутні в периферійних діалектних зонах слов'янських мов елементи прамови, що зберегли незмінними свої фонетичні, морфологічні та семантичні характеристики. Значну частину серед цих елементів становлять особові імена, прізвища та прізвиська людей, сформовані на базі дієслів, – саме їх та співвідносні з ними апелятиви обрано об'єктом цієї статті. Метою дослідження є простеження не лише закономірностей у територіальному

розподілі українських загальних назв і найменувань осіб, що походять від праслов'янських діалектизмів, але й особливостей їхньої семантики і словотвору. До уваги також буде взято відповідники цієї лексики за межами України.

Вивчення семантики архаїчних антропонімічних власних та апелювативних назв локального поширення варто розпочати з віддієслівних утворень як таких, що демонструють складні процеси значеннєвих перетворень у структурі дієслівних основ. Розглядаючи відповідники праслов'янських віддієслівних власних і загальних імен у слов'янських мовах за семантичними групами, маємо також встановити семантико-словотвірні моделі праслов'янських девербативів відповідно до актуалізованих компонентів, що складають семантику дієслова. Ці когнітивні схеми побудовано як аналог певного роду діяльності – біологічного, фізіологічного і под. – та містять елементи: ядерний, суб'єктний, інструментальний, об'єктний, цільовий, темпоральний та локальний [6, с. 87–88]. Утворення віддієслівних імен супроводжується метонімічною трансформацією в мотивуючій основі, коли неядерні елементи активізуються та змінюють свій статус серед інших. Основний механізм семантико-словотвірної деривації девербативних імен – зміна актуалізації, тобто ваги одного з цих елементів.

При утворенні суб'єктних назв у структурі дієслівних основ актуалізуються суб'єктні елементи. Наприклад, іменником, похідним від псл. *mazati, є утворений з суфіксом *-ějь* псл. *mazějь, що являє собою ім'я діяча [15 XVIII, 25–26]. В українській мові воно реалізувалося як праслов'янський діалектизм укр. *мазі́й* “мазальник: назва вола попелястого кольору” [1 II, с. 397], “поганий художник” [11 IV, 595], особове ім'я *Мазея* “перяславський рибалка” (1562 р.) [15 XVIII, 26]. Найбільш вірогідно, ім'я людини є сформованим на базі назв заняття або домашньої тварини.

Утворення праслов'янського діалектизму *mogovikъ в українській мові від дієслова псл. *mogiti має вигляд двокомпонентного ланцюжка: похідне з суфіксом *-ovъ-* *mogovъjъ “моровий” мотивувало антропонім з суфіксом *-ikъ* праслов. *mogovikъ. Останній дериват знайшов втілення в староукраїнській мові: *Моровикъ* “сотник каменецький” (1651 р.) [15 XIX, с. 238].

Дериватом праслов'янського дієслова *motati за участю суфікса *-or-* став іменник групи “знаряддя дії” праслов. *motorъ, що зберігся як діалектизми рос. діал. *мото́р* ‘кілок, палиця’ (олон.), *мото́р* ‘водоніс’ (смол.), *мото́р*, *мота́р* ‘дерев'яний гачок, на якому привішується казанок для варіння їжі в лісі’ (олон.), *мото́р* ‘жердина, на якій мисливці вішають казанок над вогнищем’ (арх.), *мото́р*, *мато́р* ‘палиця, водонос відра’ (твер., смол., олон.), ‘кілок, палиця, що вживається при рибальському знарядді’ (олон.), *мото́р*

'шельма', *мóтор* 'кормисло' (смол., твер., калуж., олон.), 'дерев'яний гачок, жердь, на які вішався казанок при варінні їжі на багатті' (олон., арх.), 'кілок, палиця, що використовуються в рибальських знаряддях' (олон., калин., новг.), 'віз для сіна з високою знімною верхньою частиною, закритою спереду і ззаду рамами' (новг.). У білоруській мові їм відповідають *мóтор* 'прив'язь, аркан', діал. *мóтар* 'спеціальна палиця, якою заганяли рибу до сітки' [15 XX, 51]. Суттєвими для визнання праслов'янської давнини цих діалектизмів є похідні прізвища: у староросійській мові *Мотóровъ* (селянин, 1495 р.), *Моторов* Петро (селянин, 1564 р.) (олон.), у старобілоруській *Моторовичъ* (мінський міщанин) та у сучасній білоруській мові *Матóр*, *Матóраў* [15 XX, с. 51-52]. На користь того, що наведені ізоглоси сягають праслов'янської доби, свідчать також мотивовані праслов. **motorъ* укр. *мотору́н* 'діяльна, спритна людина' та білор. *моторок* 'шнурок, яким зав'язують штани'. Тут також доречно згадати литов. *matāras* 'веретено, самопрядка для мотузків', *matarúot* 'мотати' [15 XX, с. 52].

Віддієслівний іменник обмеженого вживання праслов. **derunъ*, утворений за допомогою суфікса *-итъ* від презентної основи дієслова **dьrati*, зафіксований у російських та українських діалектах як такий, що позначає суб'єкт та об'єкт дії, тобто демонструє суміщення в одній словоформі агентивного та пацієнтного значень: рос. діал. *деру́н* "забіяка" (брянськ.), *деру́н* "забіяка", "коржик з тертої картоплі" (моск., іркут.), "спеціальний ніж для обдирання кори" (краснояр.), *Дерунь*, особове ім'я (1563 р.) [15 IV, с. 209], укр. діал. *деру́н* "грабіжник", "хабарник", "чесальник вовни" [1 I, 372]. У даному випадку компонент значення "суб'єкт дії" є домінуючим над об'єктним та інструментальним.

Праслов'янський девербатив – орнітологічна назва **кобрьсь*, похідне з суфіксом *-сь* від кореня **ков-*, – слово без твердо встановленої етимології в семантичному плані. Не можна погодитися з думкою А. П. Критенка про його пов'язаність із праслов. **koviti* "ворожити з лету птахів", оскільки це значення є більш пізнім [4 II, 442]. Найбільш архаїчним, судячи з відповідними литовськ. *kabėti* "висіти", *kabinti* "зачепити", "зустріти", є значення фізичного впливу. Саме це значення стоїть у витоків таких вторинних значень, як "щастя", "перемога" і "гадання по птахів". Таким чином, у праслов. **кобрьсь* актуалізувався елемент "чіпляння", "захоплення" – дій, властивих поведінці яструба, різновид якого одержав вказану назву. Розподіл уживання цього орнітоніма серед слов'янських мов припадає на діалектні зони: болг. діал. *кобрьци* чол. р. "сокіл" (Ново Село, видин.) [15 X, с. 101-102], макед. *кобец* "кібчик", хорв. *кобас* род. в. *ко́рса*, чол. р. "кібчик *Accipiter nisus* L." [20 V, с. 133; 8 IX, с. 684], словен. *ко́бес*, род. в. *-бса*, чол.

р. “тс.” [19 I, с. 416], словацьк. *kobes*, род. в. -*bca*, “хижий птах *Falco columbarius*” [21 I, с. 711], верхньолуж. похідне *kobčik* “*Wespenbousard*” [18, с. 1076], старопольськ. *kobies* “вид сокола *Falco subbuteo* L.” [22 III, 306], польськ. *kobies* “підсоколик” [15 X, с. 101-102], старорос. *кобець* “кібчик” (XVI ст.) [10 7, с. 208], *Кобець*, особове власне ім’я (новг., XVI ст.) [15 X, 101–102], рос. *кобец* “малий шуліка” [2 II, с. 126–127], діал. *кобѣц* “птах *Erythropus vespertinum* L., кібчик” (поволзьк., донськ.) [9 XI, с. 358], укр. *кібѣць* [1 II, с. 242], діал. *копчик* [7 (6), с. 79].

Спостереження за антропонімічною лексикою віддієслівного походження, витоки якої сягають праслов’янської доби, дозволяють стверджувати, що вихідними для неї є основи дієслів впливу (поверхневої дії, деформації, ушкодження, переміщення об’єкта). Архаїчні слов’янські особові імена базуються на іменах діяча, знаряддя, об’єкта дії, що у різних ареалах Славії могли трансформуватися також у фітонімічні, зоонімічні та ін. назви.

Є дуже важливим при відборі особових імен праслов’янського походження враховувати ізольовані факти словника і брати до уваги ареально обмежені континуанти праслов’янських лексем, зафіксовані у зонах архаїки. Крім ізольованих поодиноких випадків, архаїчні власні та загальні імена також виявляють етимологічно споріднені відповідники у діалектах слов’янських мов, з якими утворюють численні ізоглоси. Тут найбільш регулярними є українсько-російські, українсько-російсько-білоруські паралелі. Суттєвими для встановлення давніх контактів слов’яно є відповідники слов’янських антропонімів у балтійських мовах. Девербативи, що належать усім трьом слов’янським підгрупам, об’єднано найменшою кількістю ізоглос.

Зонами української мови, в яких відмічено найбільшу частотність появи праслов’янських діалектизмів, є поліські говірки, що межують із білоруськими, та говірки заходу України, серед яких місцями прояву архаїзмів виступають переважно бойківські говірки. Зони, які демонструють найбільшу концентрацію архаїчних антропонімів російської мови, – північноросійські (вологодські, костромські, архангельські, пермські) та середньоросійські (новгородські, псковські, тверські). Перспективним напрямом праслов’янської діалектології в плані антропологічних назв є встановлення їхніх кореляцій у західно- і південнослов’янських діалектних зонах архаїки.

Можна стверджувати, що корпус праслов’янських діалектизмів з антропонімічним потенціалом містить значний пласт девербативної лексики, семантика якої характеризується, зокрема, ускладненою семною структурою, зорієнтованою на віддзеркалення реальної та ірреальної дійсності з її

процесуальними, суб'єктно-об'єктивними, просторовими та часовими особливостями. Аналіз власних та загальних назв з позицій історико-етимологічної, типологічної та ареальної евристики сприяє визначенню певних етапів еволюції діалектних комплексів у системі праслов'янської мови і участі цих діалектів у формуванні окремих слов'янських мов.

Література

1. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. – К., 1958. – Т. I, II.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – СПб. – М.: Русский язык, 1981. – Т. 2.
3. Димитровски Т., Корубин Б., Стаматоски Т. Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања / Ред. Б. Конески. – Скопје, 1961. – Т. I-III.
4. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1982–2007. – Т. 1–5.
5. Касьпярович М. І. Віцебські краєвы слоўнік. – Віцебск: Заря Запада, 1927.
6. Кубрякова Е. С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка. Модели действия / Ин-т языкознания РАН / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева. – М.: Наука, 1992. – С. 84–90.
7. Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці: ЧДУ, 1971.
8. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд: Институт за српскохрватски језик, 1959-1978. – Књ. IX.
9. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. – Л.: Наука, 1961–1999. – Вып. 13.
10. Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ред. Г. А. Богатова. – М.: Наука, 1975-1991. – Вып. 7.
11. Словник української мови: в 11-ти тт. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
12. Трубачев О. Н. О составе праславянского словаря (Проблемы и задачи) // Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. – М.: Наука, 1963. – С. 159–195.
13. Трубачев О. Н. Праславянская лексикография // Этимология 1987. – М.: Наука, 1985. – С. 3–19.
14. Трубачев О. Н. Принципы построения этимологических словарей славянских языков // Вопр. языкознания, 1957. – № 5. – С. 58–72.
15. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под. ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974–2005. – Вып. 10, 18, 19, 20.
16. Bezlaj F. Etimoloski slovar slovenskega jezika. Kn. 3. – Ljubljana: Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Institut za slovenski jezik, 1975-1995.
17. Hraste M., Šimunović P. Čakavisch-deutsches Lexicon / Unter Mitarbeit und Redaktion von R. Olesch // Slavistische Forschungen 25/1. – Köln-Wien, 1979. – T.1.
18. Phuhl Dr. Łuźłski serbski słownik. – Budyšin, 1866. – 1210 s.

19. Pleteršnik Ā. Slovensko-nemški slovar. – Ljubljana: Knezoškobijstvo, 1884–1895. – B.1.
20. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti, 1880-1967. – D. 5.
21. Slovník slovenského jazyka. – Bratislava: SAV, 1959–1968. – D. 1.
22. Słownik staropolski. – Wrocław etc.: PAN, 1953–1988. – T.1–10.